International Journal of Advance and Applied Research
www.ijaar.co.in
ISSN – 2347-7075 Impact Factor – 7.328
Peer Reviewed Bi-Monthly
Vol.11 No.4 March – April 2024

भारतीय समाजातील सोशल मीडियाची भूमिका आणि उपाय

प्रा. डॉ. बालाजी लक्ष्मणराव शिंदे
वृत्तपत्रविद्या विभाग प्रमुख,
पुण्यश्लोक अहिल्यादेवी होळकर महाविद्यालय, राणीसावरगाव
तालुका गंगाखेड, जिल्हा परभणी
Corresponding Author - प्रा. डॉ. बालाजी लक्ष्मणराव शिंदे
DOI - 10.5281/zenodo.10874568

गोषवारा:

काही दिवसांपूर्वी अमेरिकेत एका आफ्रिकन-अमेरिकन तरुणाच्या मृत्यूनंतर प्रचंड हिंसक निदर्शने सुरू झाली. हा हिंसक निषेध उत्स्फूर्त होता. सोशल मीडियाने त्याचा वापर केला. आम्ही भूतकाळात अरब रस्त्यावरील निदर्शनांमध्ये (ज्याने अनेक हुकूमशहांच्या अधिकाराला आव्हान दिले होते) सोशल मीडियाचा प्रचंड प्रभाव अनुभवला आहे. सोशल मीडियाच्या माध्यमातून नागरिक आपापल्या कल्पना एकमेकांशी संवाद साधून एक नवीन बौद्धिक विश्व निर्माण करीत आहेत.

अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य हा लोकशाहीचा महत्त्वाचा पैलू मानला जातो. सोशल मीडियाने नागरिकांना हा अधिकार बजावण्यासाठी ज्या संधी दिल्या आहेत, त्याची दशकापूर्वी कोणी कल्पनाही करू शकत नव्हते. वास्तविक या व्यासपीठाच्या माध्यमातून समाजात परिवर्तनाचे वारे वाहू शकतात. सध्या सोशल मीडिया आपल्या टीकेसाठी चर्चेत आहे, ही चिंतेची बाब आहे. किंबहुना सोशल मीडियाची भूमिका ही सामाजिक सलोखा बिघडविणारी आणि सकारात्मक विचार करण्याऐवजी समाजात नकारात्मक विचारसरणीला चालना देणारी बनली आहे.

हा लेख सोशल मीडियाचे सकारात्मक आणि नकारात्मक परिणाम, भारतातील परिस्थिती, सोशल मीडिया आणि गोपनीयतेचा अधिकार आणि सोशल मीडियाचे नियमन यांच्यातील समतोल याबद्दल तपशीलवार चर्चा करावी लागेल.

सोशल मीडियाचा अर्थ:

सोशल नेटवर्किंग साइट्स आजच्या इंटरनेटचा अविभाज्य भाग आहे. ज्याचा वापर जगातील एक अब्जाहून अधिक नागरीक करीत आहेत. हे एक ऑनलाइन प्लॅटफॉर्म आहे, जे वापरकर्त्यास सार्वजनिक प्रोफाइल तयार करण्यास आणि वेबसाइटवरील इतर वापरकर्त्यांशी संवाद साधण्याची परवानगी दिली जात आहे.

तुमचे विचाराचा प्रसार करण्यासाठी, ओळखीच्या किंवा अनोळखी व्यक्तींशी गप्पा मारण्यासाठी प्रोफाइलचा वापर केला जातो. उदाहरण - फेसबुक, ट्विटर इ. या संपूर्ण प्रक्रियेत वेबसाइटवर उपलब्ध

असलेल्या वापरकर्त्यांची वैयक्तिक माहिती देखील शेअर केली जाते.

संपूर्ण प्रक्रिया माहिती तंत्रज्ञानावर आधारित आहे. जिथे विविध प्रकारचे सॉफ्टवेअर वापरले जातात. वापरण्याच्या बहु-विविध पद्धती आणि तंत्रज्ञान अवलंबित्वामुळे 'सोशल नेटवर्किंग साइट्स' विविध प्रकारच्या धोक्यांसाठी असुरक्षित बनल्या आहेत.

सोशल मीडियाचे सकारात्मक परिणाम:

सोशल मीडिया हे जगभरातील लोकांशी जोडण्याचे एक महत्त्वाचे माध्यम आहे. जगभरातील संवादाला एक नवा आयाम दिला आहे. जे समाजाच्या मुख्य प्रवाहापासून वेगळे आहेत. ज्यांचा आवाज दाबला गेला आहे, त्यांचा आवाज सोशल मीडियाच्या माध्यमातून देशभर उठू शकतो, प्रसार होऊ शकते. सध्या सोशल मीडिया हे अनेक व्यावसायिकांसाठी व्यवसायाचे चांगले माध्यम म्हणून काम करत आहे. सोशल मीडियामुळे प्रत्येक मोबाईलधारक हे पत्रकार झाला आहे. सोशल मीडियासोबतच अनेक प्रकारचे रोजगारही निर्माण झाले आहेत. सध्या सर्वसामान्य नागरिकांमध्ये जनजागृती करण्यासाठी सोशल मीडियाचा वापर मोठ्या प्रमाणावर केला जात आहे.अनेक संशोधनातून असे समोर आले आहे की, जगभरातील बहुतांश लोकांना दैनंदिन माहिती सोशल मीडियाद्वारेच मिळते. त्यामुळे सोशल मीडियाचा फायदा मोठ्या प्रमाणात नागरिक व कंपनी चालकांना होत आहे. अनेक दिवसाचे काम काही मिनिटात होत आहे. त्यामुळे सोशल मीडियाचा प्रभाव समाजावर पडला असून प्रभावी माध्यम म्हणून त्यांची ओळख समोर येत आहे.

सोशल मीडियाचे नकारात्मक परिणाम:

अनेक संशोधने असे सूचित करतात की, जर सोशल मीडियाचा जास्त वापर केला गेला तर त्याचा आपल्या मेंदूवर नकारात्मक परिणाम होतो आणि आपल्याला नैराश्याकडे नेले जाते. सोशल मीडिया सायबर-गुंडगिरीला प्रोत्साहन देते. खोट्या बातम्या आणि द्वेषयुक्त भाषण पसरविण्यात ती महत्त्वाची भूमिका राबविले जाते. सोशल मीडियावर गोपनीयतेचा अभाव आहे. काही वेळा तुमचा वैयक्तिक डेटा चोरीला जाण्याचा धोका असतो. हॅकिंग आणि फिशिंग इत्यादी सायबर गुन्ह्यांचा धोकाही वाढतो.आजकाल सोशल मीडियाच्या माध्यमातून फसवणूक करण्याचे प्रमाण खूप वाढले आहे, हे लोक अशा सोशल मीडिया वापरकर्त्यांचा शोध घेतात जे सहज फसतात. सोशल मीडियाच्या अतिवापरामुळे आपल्या शारीरिक आणि मानसिक आरोग्यावर मोठ्या प्रमाणावर परिणाम होऊ शकतो. त्यामुळे न दिसणे व मेंदूच्या आजाराचे प्रमाण वाढले आहे. सोशल मीडियाच्या अति वापरामुळे एक तरुण वर्ग भरकटला जात आहे. त्यांना वेळेचं बंधन राहिले नाही.

सोशल मीडिया आणि भारत:

समाजाच्या शेवटच्या टोकाला उभ्या असलेल्या व्यक्तीला समाजाच्या मुख्य प्रवाहाशी

जोडून आपले विचार खुलेपणाने मांडण्याची संधीही सोशल मीडियाने दिली आहे. आकडेवारीनुसार सध्या भारतात सुमारे 350 दशलक्ष सोशल मीडिया वापरकर्ते आहेत आणि अंदाजानुसार 2023 पर्यंत ही संख्या सुमारे 447 दशलक्षांपर्यंत पोहोचली आहे. 2019 मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या अहवालानुसार भारतीय वापरकर्ते सोशल मीडियावर सरासरी 2.4 तास वापर करीत आहेत. याच अहवालानुसार, फिलीपिन्समधील वापरकर्ते सोशल मीडियाचा सर्वाधिक वापर करतात (सरासरी 4 तास), तर जपान या आधारावर सर्वात कमी (45 मिनिटे) सोशल मीडिया वापरतात.याशिवाय सोशल मीडियावरही टीकेमुळे चर्चेत आहे. किंबहुना, सोशल मीडियाची भूमिका ही सामाजिक सलोखा बिघडविणे आणि सकारात्मक विचार करण्याऐवजी समाजात फूट पाडणाऱ्या विचारसरणीला चालना देणारी बनली आहे. सोशल मीडियाच्या गैरवापरावर नियंत्रण ठेवणे हे भारतातील धोरणकर्त्यांसमोर मोठे आव्हान बनले आहे. नागरिकांकडून त्याचा गांभीर्याने विचार केला जात आहे.

सोशल मीडियाचा गैरवापर:

आकडेवारीनुसार 2018-19 या वर्षात फेसबुक, ट्विटरसह विविध साइट्सवर 3,245 आक्षेपार्ह साहित्य नोंदवले गेले होते, त्यापैकी जून 2019 पर्यंत 2,662 सामग्री काढून टाकण्यात आली होती. हे लक्षात घेण्याजोगे आहे की, यापैकी बहुतेक सामग्रीमध्ये धार्मिक भावना आणि राष्ट्रीय प्रतीकांचा अपमान प्रतिबंधित कायद्यांचे उल्लंघन होते. एवढ्या कमी कालावधीत व मोठ्या प्रमाणात आक्षेपार्ह मजकूर सापडल्याने सोशल मीडियाचा किती गैरवापर होत आहे, हे दिसून येते. दुसरीकडे सोशल मीडियाच्या माध्यमातून ऐतिहासिक तथ्यांचाही विपर्यास केला जात आहे. ऐतिहासिक घटनांना वेगळ्या स्वरूपात मांडण्याचा प्रयत्न तर केला जात आहे, पण स्वातंत्र्याचे शिल्पकार असलेल्या नेत्यांबद्दल चुकीची माहितीही मोठ्या प्रमाणात प्रसार केली जात आहे. वर्ल्ड इकॉनॉमिक फोरमच्या अहवालानुसार सोशल मीडियाद्वारे चुकीच्या माहितीचा प्रसार हा जगातील प्रमुख उदयोन्मुख जोखमींपैकी एक आहे. निश्चितच हा देशाच्या प्रगतीत अडथळा तर आहेच, भविष्यात त्याचे घातक परिणामही होऊ शकतात. त्यामुळे देशातील सरकारने या प्रश्नाचा गांभीर्याने विचार करून तो पूर्णपणे थांबविण्यासाठी प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. लहान मुले व नागरिक नको ती व्हिडिओ पाहत आहेत, त्यामुळे सोशल मीडियाचा धोखा वाढला आहे. अशा व्हिडिओला आळा घालण्यासाठी सरकारने कठोर पावले उचलण्याची गरज आहे. जेणेकरून नको असलेले व्हिडिओ पाहता येणार नाहीत.

सोशल मीडिया आणि फेक न्यूजशी संबंधित नियम आणि कायदे :

भारतातील सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्म आधीच माहिती तंत्रज्ञान (IT) कायदा, 2008 च्या कक्षेत येतात. जर सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मना न्यायालय किंवा कायद्याची अंमलबजावणी

करणाऱ्या एजन्सींनी कोणतीही सामग्री काढून टाकण्याचे आदेश दिले असतील, तर त्यांनी तसे करणे अनिवार्य आहे.सोशल मीडिया प्लॅटफॉर्मवर तक्रार करण्याची यंत्रणा देखील कार्यरत आहे, जी कोणतीही सामग्री समुदाय मार्गदर्शक तत्त्वांचे उल्लंघन करत आहे, की नाही हे शोधण्याचा प्रयत्न करते आणि तसे करताना आढळल्यास प्लॅटफॉर्मवरून काढून टाकले जाते. भारतात फेक न्यूज रोखण्यासाठी कोणताही विशिष्ट कायदा आतापर्यंत केला नाही. ही मोठी गंभीर समस्या आहे. याकडे कोणताही भारतातील नागरिक बोलायला समोर येत नाही. भारतात अशा अनेक संस्था आहेत, ज्या या संदर्भात काम करीत आहेत. "प्रेस कौन्सिल ऑफ इंडिया"अशी एक नियामक संस्था जी वृत्तपत्रे, वृत्तसंस्था आणि त्यांच्या संपादकांनी पत्रकारितेच्या तत्त्वांचे उल्लंघन केल्याचे आढळल्यास त्यांना चेतावणी देऊ शकते. "न्यूज ब्रॉडकास्टर्स असोसिएशन" खासगी टेलिव्हिजन बातम्या आणि चालू घडामोडी प्रसारकांचे प्रतिनिधित्व करते. त्यांच्याविरुद्ध तक्रारींची चौकशी करते. प्रसारण सामग्री तक्रार परिषद आक्षेपार्ह टीव्ही सामग्री आणि बनावट बातम्यांसाठी टीव्ही प्रसारकांच्या विरोधात तक्रारी प्राप्त आणि तपासते.

सोशल मीडिया आणि गोपनीयता समस्या :

सध्याची परिस्थिती भारताला डिजिटल सेवांसाठी एक नाविन्यपूर्ण डिझाइन तयार करण्याची अनोखी संधी प्रदान करते. ज्यामध्ये वैयक्तिक आणि राष्ट्रीय सुरक्षा दोन्ही समाविष्ट आहे.गोपनीयता संरक्षण हा डेटा संरक्षणाशी संबंधित विषय आहे. कारण जेव्हा एखादी व्यक्ती डिजिटल आयडेंटिटीद्वारे इंटरनेट माध्यम वापरते त्या काळात वेगवेगळ्या डेटाचा संग्रह तयार केला जातो, ज्याद्वारे वापरकर्त्याचा वैयक्तिक डेटा सहजपणे मिळवता येतो म्हणून डेटा संरक्षण फ्रेमवर्कच्या डिझाइनमध्ये एक प्रमुख आव्हान म्हणजे डिजिटायझेशन वापरून दीर्घकालीन रेकॉर्डचे संरक्षण करणे आणि त्याच वेळी गोपनीयता राखणे. भारतातील प्रभावी डेटा संरक्षणासाठी डेटा नियामकांची श्रेणी आणि एक मजबूत नियामक फ्रेमवर्क आवश्यक आहे जे जटिल डिजिटल सेटअप आणि एकमत याशिवाय आमच्या मूलभूत अधिकारांचे संरक्षण करू शकते.

निष्कर्ष:

गेल्या वर्षी, इंडियन इन्स्टिट्यूट ऑफ टुरिझम अँड ट्रॅव्हल मॅनेजमेंट, ग्वाल्हेरच्या एका अभ्यासात असे सांगण्यात आले होते की, भारतात येणाऱ्या पर्यटकांपैकी 89 टक्के पर्यटकांना भारताची माहिती फक्त सोशल मीडियाद्वारे मिळते. यातील 18 टक्के लोकही तेव्हाच भारताला भेट देण्याची योजना आखतात. जेव्हा सोशल मीडियावरून मिळालेला मजकूर त्यांच्या मनात भारताचे चांगले चित्र मांडतो.

सोशल मीडियाने अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या अधिकाराला नवा आयाम दिला आहे. आज प्रत्येक व्यक्ती सोशल मीडियाच्या माध्यमातून आपले विचार कोणत्याही भीतीशिवाय व्यक्त करू शकतो. लाखों लोकांपर्यंत पोहोचू आपला विचार

मांडू शकतो. सोशल मीडियाच्या गैरवापराने ते धोकादायक साधन बनले आहे. म्हणून देखील स्थापित केले गेले आहे. त्याच्या नियमनाची आवश्यकता सतत जाणवत आहे. त्यामुळे गोपनीयतेच्या अधिकाराचे उल्लंघन न करता सोशल मीडियाचा गैरवापर रोखण्यासाठी सर्व पक्षांशी चर्चा करून नवीन पर्याय शोधणे आवश्यक आहे, जेणेकरून भविष्यात त्याचे संभाव्य दुष्परिणाम टाळता येतील.

संदर्भ :

१- संपादकीय, सोशल मडिया आणि भारत, दैनिक द हिंदू, ०५ जानेवारी २०२०

२- विनय कुशवाह, सोशल मिडिया फायदे व नुकसान, वेब दुनिया, लेख

३- अमित मंडल, सोशल मिडीया, सुचना और आप, दैनिक अमर उजाला, ०५ फेब्रुवारी २०२३

४- -www.google.com

५- भांडारकर पू.ल. सामाजिक संशोधन पद्धती, महाराष्ट्र ग्रंथ निर्मिती मंडळ नागपूर 1996

६- भारत 2020, माहिती व प्रसारण मंत्रालय भारत सरकार, नवी दिल्ली- 20 20

७- खारे अरुण, मुद्रित माध्यमांसाठी लेखन कौशल्य, यशवंतराव चव्हाण महाराष्ट्र मुक्त विद्यापीठ नाशिक,- 2002

८- WWW.thehoot.org

९- www. Agencyfagus.com